

Ulige rettigheder

Noter

- s. 2: Fremstillingen af Martsministeriets forhandlinger om valgloven i indstillingen til kongen, der pågik fra den 3. til den 11. april 1848, bygger på referatet i Harald Jørgensen m.fl.: *Statsrådets forhandlinger 1848-1863. I. Bind 24. Januar – 15. November 1848*. Rigsarkivet 1954.
- s. 3: En god, dansksproget oversigt over den politiske udvikling i Europa i året 1848 har Johnny Leisner: "1848. Et europæisk kriseår" i Claus Bjørn (red.): *1848 – det mærkelige år*. Museum Tusulanums Forlag 1998.
- s. 7: Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*. 1 bind. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1892, s. 187-200, beskriver konkret og detaljeret begejstringen, der greb befolkningen i martsdagene og ind i april i forbindelse med mobiliseringen til krig. I Povl Engelstoft & Svend Dahl (red.): *Dansk Biografisk Leksikon, 1933-1954*, er der gode karakteristiker af de aktive mænd, der deltog i kampen om grundloven.
- s. 7: Holger Gad: *Befolknings- og arbejdskraftproblemer i dansk landbrug. I. Befolkningsforskydninger i dansk landbrug i tiden 1787 – 1950*. Akademisk Boghandel 1956, s. 23-24.
- s. 8: Bemærkningerne til "Udkast til Valglov for Dannelsen af den bebudede Rigsforsamling" i *Departementstidende*, nr. 3, 24. april 1848, s. 27.
- s. 10: Se fx <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/1915-demokrati-og-valgret-historien-om-de-syv-fer/> eller <https://da.wikipedia.org/wiki/Valgret>
- s. 10: Jeppe Nevers: *Fra skældsord til slagord: Demokratibegrebet i dansk politisk historie*. Syddansk Universitetsforlag 2011, s. 102.
- s. 10: Martsministeriet drøftede, om svende ville være udelukkede fra valgrettigheder. Monrad mente det ikke, men der var ikke fuld klarhed om spørgsmålet (Se Jørgensen m.fl. 1954, s. 207). Justitsministeriet svarede på en forespørgsel om svendes valgret, at det måtte afgøres i hvert enkelt tilfælde, men i den konkrete sag, der udløste forespørgslen, var svenden på egen kost og arbejdede efter 'stykketal', dvs. var ikke fastlønnet af mester, og derfor mente ministeriet, at han måtte have valgrettigheder (se *Departementstidende*, 1848, s. 431).
- s. 11: *Departementstidende*, 1848, s. 338.

s. 11: Dette er en gennemgående tematik i afhandlingen, som også det meste af denne bog bygger på, se Anette Faye Jacobsen: *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*. Museum Tusulanums Forlag 2008.

s. 13: Otto Brunner har beskrevet "husholdningen" eller "husøkonomien" ("das ganze Haus") som en helt grundlæggende social formation i alle bonde- og bonde-adelskulturer, der i Vesteuropa ikke kun var en produktionsenhed, men også et retsligt rum med særlig status i lovgivningen, se Otto Brunner: *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht 1968, s. 103-127. Georges Gurvitch har trukket begreber fra romerretten ind i en række retslige typologier, som kendetegner det, han kalder en feudal retsorden, hvor "persona" var det eksklusive retssubjekt og samtidig pater familias i spidsen for dominium, se Georges Gurvitch: *Sociology of law*. Routledge 1947, s. 214-19.

s. 16: I min afhandling (Faye Jacobsen 2008) gennemgås forhandlingerne bag etableringen af De Rådgivende Stænderforsamlinger med fokus på husstandsrepræsentationen, s. 205-221. Interessant i sammenhæng med husbonds status som rettighedssubjekt besluttede regeringen, at både gårdmænd, der var selvejere, og gårdmænd, der fæstede deres gård, kunne få valgrettigheder til stænderforsamlingerne. Det krævede lidt mere jordtilliggende, hvis gården var fæstet, men det afgørende for at få politisk medbestemmelse var altså ikke selve det at *eje* jord, men at stå i spidsen for et større brug, se fx oversigt over Forordning om Provinsialstændernes indretning i Faye Jacobsen 2008, s. 466.

s. 17: Der er ikke nogen fælles eller autoriseret betegnelse for de retsregler, der særligt gjaldt for husholdningen i det førmoderne Danmark. Det er der mange grunde til, bl.a. at de i vid udstrækning var uskrevne og sædvanebaserede. I min afhandling har jeg defineret og diskuteret den ret, der særligt gjaldt for husstanden, og valgt som samlebetegnelse udtrykket "husbondretten", se Faye Jacobsen 2008, s. 415-421.

s. 20: Om retspluralisme, se Jørgen Dalberg-Larsen: *Rettens enhed – en illusion?. Om retlig pluralisme i teorien og i praksis*. Akademisk Forlag 1994. En mere hjemligt orienteret teori hævder, at retten langtfra er et enhedspræget system, men kan have flere centre, fx via international og EU-ret. Se Hanne Petersen & Henrik Zahle (red.): *Legal Polycentricity*. Dartmouth 1995.

s. 21: I Storbritannien kan religiøse familieretsafgørelser træffes efter Arbitration Act af 1996. Se også Anika Liversage & Tina Gudrun Jensen: *Parallelle retsopfattelser i Danmark. Et kvalitativt studie af privatretlige praksisser*. SFI 2011.

s. 22: *Kong Christian den Femtis Danske Lov*. Udgivet paa Grundlag af den af Dr. Jur. V.A. Secher med Kildehenvisninger forsynede Udgave af 1911 ved Justitsministeriets Foranstaltning. København 1929, s. XLI. Herefter henvises blot med forkortelsen DL.

s. 22: Se fx Ditlev Tamm: "Danske og Norske Lov i 300 år – en introduktion" i Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1983. Danske Lov er blevet analyseret af mange, både historikere og jurister, men den er sjældent blevet forstået i sammenhæng med den store del af datidens ret, som var uskreven. Se fx Poul Johannes Jørgensen: *Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*. G.E.C. Gad 1940, s. 19. Se desuden Faye Jacobsen 2008, s. 57-91.

s. 22: DL, artikel 1-1-1.

s. 23: "Den store husstands retsorden" og det følgende "Herremanden som statens retshåndhæver" bygger på kapitlet "Den patrimoniale husbondret" i Faye Jacobsen 2008, s. 64-74.

s. 24: DL, artikel 3-1-2.

s. 24: Hhv. i punkt 16 for grevernes privilegier og punkt 14 for baronernes. De to typer af privilegier er optrykt som bilag i Lotte Dombernowsky: *Lensbesidderen som amtmand*. G.E.C. Gad/Rigsarkivet 1983, s. 408 og s. 419.

s. 24: I det eneste større juridiske opslagsværk, der var tilgængeligt i midten af 1600-tallet, hed det, at sager, som angik gudsbespottelse, hor, mord, trolddom eller tilsvarende, ikke burde afsluttes ved forlig, men retsforfølges ved en domstol, se Christen Ostensen Veile: *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*. Martzan 1665, s. 682.

s. 24: Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*. Den danske historiske Forening 1987, s. 195. Jørn Øyrehagen Sunde beskriver birk-institutionen med udgangspunkt i Rosendal birk i det vestlige Norge og gennemgår centrale retsbegreber som sigt og sagefald, hånds- og halsret. Sunde vægter den kongeligt uddelegerede jurisdiktion stærkere end denne bog, der tillægger husbondretten en relativt autonom retsudøvelse, se Jørn Øyrehagen Sunde: "Ei avhandling om Rosendal birk – samt ei kort drøftning om birkeretten på vestlandsgodsa Svanøy, Halsnøy Kloster og Lysekloster" i *Den juridiske komedien. Ein antologi over tanke og praksis i den norske rettskulturen si historie*. Fakkbokforlaget 2007, s. 110-131.

s. 25: DL, artikel 3-13-1.

s. 25: Lauritz Nørregaard: *Natur-Rettens første Grunde*. Gyldendal 1784, s. 301-302.

s. 26: Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren*. Odense Universitetsforlag 1999, s. 320-323; Thomas Munck: *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708*. Landbohistorisk Selskab 1979, s. 141; Peter Henningsen: *Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714-66*. Tåsinge Museumslaugs Forlag 1993, s. 97-102. Se også Dorte Kook Lyngholm: *Godsejerens ret. Adelenes retshåndhævelse i 1700-tallet – lov og praksis ved Clausholm birkeret*. Dansk Center for Herregårdsforskning. Landbohistorisk Selskab 2013, s. 102-127.

s. 27: I Forordning 23.3.1770, punkt 7.

s. 28: Se fx Ole Hyltoft (red.): *Kost og spisevaner i 1800-tallet*. Museum Tusulanums Forlag 2009. Her er også beskrivelser, der rækker tilbage i 1700-tallet.

s. 29: Politi og politividenskab var et stort tema i 1600-1700-tallets samfundsorienterede litteratur. Herigennem ville man styrke statens muligheder for systematisk at udvikle samfundsøkonomien. Det var også meningen, at Danske Lov skulle have været fulgt op af en mere omfattende politilovgivning, men det blev ikke til noget i den form, man havde tænkt sig, se Faye Jacobsen 2008, s. 94-95. Se også Henrik Stevnsborg & Jens Chr. V. Johansen: "Herom findes intet i Danske Lov..." i Tamm 1983.

s. 29: DL, artikel 6-3-6.

s. 29: DL, artikel 6-2-4.

s. 29: Lauritz Nørregaard: *Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret*. Første Deel. Gyldendal 1784a, s. 276.

s. 30: DL, artikel 6-5-5 og 6-5-6.

s. 30: Rækkevidden af kvinders (u)myndighed i dansk ret har været undersøgt og diskuteret af Inger Dübeck. Hun konstaterer, at de lærde i 1700-tallet var uenige om kvinders status i ægteskabet, og hun mener, at kvinders umyndige status til dels er talt frem af eftertidens jurister, først og fremmest A.S. Ørsted. Se Inger Dübeck: *Kvinder, familie og formue*. Museum Tusulanums Forlag 2003, s. 184-190.

s. 30: Stig Iuul: "Kodifikation eller kompilation? Christian V's Danske Lov på baggrund af ældre ret" i *Festskrift udgivet af Københavns Universitet* 1954, s. 69.

s. 30: Sidestilling mellem husbond og madmoder inden for husstanden ses bl.a. af Danske Lovs to nabobestemmelser om revselsesretten i husstanden, den første for husbond og den næste for hustruen, DL artikel 6-5-5 beskriver først mere udførligt husbonds revselsesret, og artikel 6-5-6 lyder "Det samme er og hustruens ret over hendes børn og tyende". Tilsvarende ses i overskriften til 6. bog, kapitel 5, hvor der står "Om børns forseelse imod forældre, item husbonds og hustrus".

s. 30: DL, artikel 6-5-7, 6-5-8 og 6-5-9.

s. 31: Nørregaard 1784, s. 297.

s. 31: Regulering af forpligtelser i forbindelse med tyendets sygdom kom først til i slutningen af 1700-tallet med politiforordningen af 25.3.1791, punkt 19, og plakat af 14.2.1810, punkt 18.

s. 32: Lauritz Nørregaard er karakteriseret bl.a. i *Dansk Biografisk Leksikon*, som kan findes på https://biografiskleksikon.lex.dk/Lauritz_N%C3%B8rregaard

s. 32: Nina J. Koefoed har påpeget, at Luthers trestandslære fik øget betydning som teologisk-retslig legitimering af politisk magt frem imod enevældens tid. Særligt Moselovens 4. bud om at ære sin fader og moder fremstod som centralt dogme, der kunne forklare underordning såvel under husbond i husstanden som under kongemagten for alle undersåtter, se Nina J. Koefoed: "Authorities who care. The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism" i *Scandinavian Journal of History*, vol. 44(4), 2019, s. 430- 453. Denne udvikling flugter godt med den udlægning af naturretten, som vi ser hos Lauritz Nørregaard.

s. 32: Nørregaard 1784, s. 299-303.

s. 32: Skellet mellem offentlig og privat ret varierer historisk, og det afspejler sig i forskellige retslige systematikker. I 1700-tallet blev offentlig ret i reglen forstået som forfatningsrettens område, men derefter bredte den sig ud over statens voksende engagementer i samfundets udvikling. I Faye Jacobsen 2008 er der eksempler på forandringerne i skellet mellem privat og offentlig ret, som de fremstod i 1700- og begyndelsen af 1800-tallet, se fx s. 188, s. 247, s. 260 og s. 262.

s. 33: Man finder en fin beskrivelse af Den Røde Bygnings historie i Hans Henrik Høgsbro Østergaard: *Bag de røde mure*. Finansministeriet 2007. Bogen kan downloades fra ministeriets hjemmeside på <https://fm.dk/ministeriet/finansministeriets-historie/den-roede-bygning/>

s. 34: Forordningen af 12.8.1773, § 1.

s. 34: Forordningen af 12.8.1773, § 6.

s. 35: Thorkild Kjærgaard: *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*. Landbohistorisk Selskab 1980, s. 144.

s. 35: Både ejendom og kontrakt indgik som vigtige kategorier i naturretten og var centrale temaer i reformteoriene om landbrugets organisering. Tidens godsejendom var belagt med en lang række bindinger, som i høj grad også omfattede fæstegårdene, og der var stor

økonomisk og politisk interesse for at frigøre ejendom mere i handel og vandel samt indføre kontrakter i stedet for fæste i 1700-tallets rets- og statsvidenskab, se Faye Jacobsen 2008, s. 78-79.

s. 35-36: Forordningen af 8.6.1787 ang. Rettigheder og Pligter som bør have Sted imellem Jorddrotter og Fæstebønder i Danmark ved Fæstegaardes Til- og Fratrædelse med videre. Afsnit D, punkt 16. I citatet er retskrivningen moderniseret.

s. 36: Claus Bjørn: "Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790" i *Historie*, nr. 13(1-2), 1979, s. 1-70.

s. 36: Juristen C.D. Hedegaard (1700-1781) skrev i sin kommentar fra 1774 til Danske Lovs bestemmelser om husstanden, at tjeneren ikke var berettiget til bøder, hvis husbond begik en uretfærdighed mod ham. Det skulle forstås på den måde, at der ikke var noget at gøre, hvis husbond havde tæsket en karl eller pige 'uden grund'. Emnet blev diskuteret af de retslærde i reformårene i slutningen af 1700-tallet, og Hedegaards udlægning af Danske Lov blev kritiseret af andre jurister, se Faye Jacobsen 2008, s. 135-136.

s. 37: A.S. Ørsted: *Haandbog i den Danske og Norske Lovkyndighed*. Bd. 2. Colding 1825, s. 512.

s. 37: Forordning ang. hvorledes god Orden skal handthæves ved Hoveriet paa Jordegodserne i Danmark af 25. Marts 1791.

s. 38: Den fulde titel på politiforordningen lød: Forordningen om adskilligt, der vedkommer Politie-Væsenet paa Landet i Danmark, fornemmelig i Hensigt til Tienestefolk, hvis Rettigheder og Pligter bestemmes nøiagtigen, saavel som Rettergangsmaaden der skal have Sted, naar Huusbond eller Tiener forseer sig imod denne Anordning, eller føre nogen Klage over hverandre indbyrdes af 25. Marts 1791.

s. 38: Den mest betydelige formidler af politividenskab i Danmark var Andreas Schytte, der var professor på Sorø Akademi. Han skrev et stort værk: *Staternes indvortes Regiering*. Bd. I-V. Gyldendal 1773-76, hvor fjerde bind omhandler "politivæsenet". Se i øvrigt Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte*. Syddansk Universitetsforlag 1995. Desuden Faye Jacobsen 2008, s. 82-84.

s. 40: Dette afsnit frem til kap. 3 bygger på Faye Jacobsen 2008, s. 153-186 og s. 493-499.

s. 41: Hans Deichmann og andre herredsfogeder fra slutningen af 1700-årene er kort biograferede i Faye Jacobsen 2008, s. 158-161.

s. 42: Via Statens Arkivers onlinesystem kan man finde frem til enkeltpersoner i landets husstande, der blev registreret ved folketællingerne. Der var en folketælling i 1801, hvorfra er hentet oplysninger om medlemmerne af Henrik Buus' husstand på Fønixsborg.

Imidlertid er det ikke alle folketællinger, der er indtastet fra de originale håndskrifter. Der kan man være heldigere at finde letlæselige udgaver af de samme data, som allerede ligger indtastet på Danish Family Searchs hjemmeside for slægtsforskere.

s. 43: Forordningen af 8.6.1787, § 14.

s. 44: Danske præsters personlige data kan slås op i S.V. Wiberg: *Personallistorie, statistiske og genealogiske bidrag til en almindelig dansk præstehistorie*. Bd. 1-5. Odense 1870-1878. Værket findes også på nettet, se: <https://wiberg-net.dk/index.htm>. Pastor Søren Høyrup kan slås op via sit sogn, Skanderup i Andst Herred, Ribe Amt på <https://wiberg-net.dk/1017-Skanderup.htm>

s. 50: *Magazin for patriotiske Skribentere*, 1771. De refererede indlæg blev bragt i hhv. nr. 32 og 54.

s. 51: Schytte 1773-1776. Citatet er fra bind V, s. 149. Se også Husmandsforordningen af 30. Januar 1807.

s. 52: Inger Dübeck har gennemgået forarbejderne til Danske Lov med fokus på politien i "alt hvis Politien egentlig vedkommer" i Tamm 1983, s. 150, s. 151 og s. 170-171.

s. 52: Forordningen af 22.11.1701, III. Cap., punkt 6.

s. 52: Plakat af 3.12.1755.

s. 53: Håndværkerforordningens titel var Forordning angaaende Haandværkslaugene i Kjøbenhavn af 21.3.1800.

s. 54: Helmuth Coing: *Europäisches Privatrecht*. Bind II. Verlag C.H. Beck 1989, s. 270.

s. 55: Savigny gennemgik retsrelationerne inden for personretten i *System Des Heutigen Roemischen Rechts*. 1. bd., 1840, s. 332-345. Han videreførte også elementer fra naturretten og var især præget af Kants interesse for at afdække den enkeltes råderum inden for etikens og rettens grænser, jf. Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Vandenhoeck & Ruprecht 1967, s. 352.

s. 55: Larsens fremstilling blev præsenteret i en forelæsningsrække i 1830'erne, der først blev udgivet i 1850'erne, se J.E. Larsen, "Privatretlige Foredrag" I, der bestod af "Den danske Privatrets almindelige Deel" (1837-38), "Den danske Personret" (1838) og "Den danske Tingsret" (1849-52) udgivet i *Samlede Skrifter*, 2. Afd., 1. Bd., 1857. Endvidere "Privatretlige foredrag" II, som bestod af "Den danske Obligationsret" (1839-40), "Den danske Familieret" (1846-47) og "Den danske Arveret" (1841-42). Udgivet i *Samlede Skrifter*, 2. Afd., 2.-3. Bd., 1858-59.

s. 55: Se Faye Jacobsen 2008, s. 249-250.

- s. 56: Hans Christian Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense University Press 1976, s. 140.
- s. 57: Se Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste*. Doktorafhandling 1940, s. 336-338.
- s. 57: Se Jens Boel: *Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875*. Landbohistorisk Selskab 1985; Ole Feldbæk: *Danmarks historie*. Bd. 4. Gyldendal 1982, s. 180.
- s. 59: Husmandsagitatoren Peder Hansen Lundbys liv og virke er beskrevet i Jens Boel: *Selvtænkeren. Agitatoren Peder Hansen, Lundby*. Landbohistorisk Selskab 1990, herfra er citatet hentet på s. 80, og beskrivelsen af husmandsagitationen og Bondecirkulæret findes på s. 85-119.
- s. 60: *Roeskilde Stænder-Tidende*, 1842, sp. 3538.
- s. 60: *Roeskilde Stænder-Tidende*, 1842, sp. 3542 og 3545.
- s. 61: Forordning sigtende til Forbedring af Huusmænds og Indersters Kaar af 27.5.1848.
- s. 61: Lov om Afløsning af det Gaarde og Boelsteder paahvilende Hoveri og andet Pligtarbeide af 4.7.1850.
- s. 62: *Statistisk Tabelværk, ny Række, andet Bind, indeholdende en tabellarisk Oversigt over de Valgberettigede ved Folkethingsvalg i Kongeriget Danmark og over Valgrettens Afbenyttelse sammesteds i Aaret 1849, 1851*, s. VI-VII.
- s. 62: I Frankrig var valgretsalderen dog en hel del lavere end i Danmark, hvor den med 30 år var 5 år højere end myndighedsalderen, se *Statistisk Tabelværk*, s. II.
- s. 63: Se Forordningerne af 1606, 1608, 1619, 1634 1643 osv. Bilag I, Lovoversigt, i Faye Jacobsen 2008, s. 440-441.
- s. 63: Afsnittet om registrering bygger på Faye Jacobsen 2008, s. 253-259, hvor også de specifikke referencer til lovgivningen kan findes.
- s. 63: Se <https://denstoredanske.lex.dk/koppevaccination>
- s. 68: Gennemgangen af politisager om skudsmål bygger på Faye Jacobsen 2008, s. 297-300.
- s. 70: Gennemgangen af tyendeloven og forhandlingerne om loven på Rigsdagen bygger på Faye Jacobsen 2008, s. 311-338.
- s. 70: A.S. Ørsted afgav en grundig mindretalsudtalelse til regeringens lovforslag, hvorfra referatet af hans udtalelse er hentet, XXXVIII. Betænkning over Udkast til Tyendelov for Kongeriget Danmark. *Rigsdagstidende*, Anhang B. 1852-53.
- s. 73: Det følgende afsnit bygger på Faye Jacobsen 2008, s. 341-355.

s. 73: Valgreglerne til alle forfatninger fra Junigrundloven og frem til reformen i 1915 var uhyre indviklede. Det vil føre for vidt at gennemgå dem i detaljer. Hovedtrækkene i bestemmelserne kan findes i Faye Jacobsen 2008, Bilag I, Lovoversigt under de enkelte love. Det vigtige element i privilegeringen af valgrettighederne i Fællesforfatningen af 1855 og Novemberforfatningen af 1863 var, at man satte indtægtsgrænser op for *stemmeretten* frem for for *valgretten*, som det var tilfældet i Junigrundloven 1849 til Landstinget. Det første giver en langt kraftigere privilegeret indflydelse end det sidstnævnte.

s. 74: Lehmanns indlæg er refereret fra Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*. Bd. II. Philipsen 1892, s. 1674 og Niels Nilsson Stjernquist: *Tillkomsten av 1866 års grundlov*. Fahlbeckska Stiftelsen 1955, s. 270. Synspunktet, der henviser til Jesus, kan ses i *Rigsdagsstidende. Forhandlinger paa Folkethinget, 1864-65*, sp. 1861.

s. 74: Afsnittet om gårdbestyrersagen og debatten herom i rigsdagen bygger på Faye Jacobsen 2008, s. 355-361.

s. 75: For en forfatningsretslig (men i virkeligheden en politisk) kritik af gårdbestyrersagerne om manglende valgret til hjemmeboende gårdmandsønner se Henning Matzen: *Den danske Statsforfatningsret*. Bd. II. 1908, s. 254.

s. 75: *Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget. 1874-75*, sp. 3582.

s. 76: Gennemgangen af forslagene om valgret til (visse) kvinder bygger på Faye Jacobsen 2008, s. 364-368.

s. 77: Se Faye Jacobsen 2008, s. 373-74.

s. 78: Gennemgangen af Rigsdagsforhandlingerne om valgret til kommunalvalg bygger på Faye Jacobsen 2008, s. 362-380.

s. 80: *Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget. 1903-04*, sp. 1533-34 og sp. 1607.

s. 81: Se Faye Jacobsen 2008, s. 378-80.

s. 82: *Rigsdagstidende. Tillæg B. 1912-13*, sp. 46.

s. 82: Faye Jacobsen 2008, s. 380, note 167.

s. 82: Afsnittet om Rigsdagens debatter af tyendelovgivning og herunder vedtagelsen af medhjælperloven bygger på Faye Jacobsen 2008, s. 381-407.

s. 84: Omtalen af pressens behandling af tyendeforhold hviler på Ole Jørgensen: *En undersøgelse af tyendet og tyendedebatten 1903-1913*. Speciale 1983, s. 50-71.

- s. 88: Niels Finn Christiansen m.fl.: *Danmarks historie. Tiden 1914-45*. Bd. 7. Gyldendal 1988, s. 248.
- s. 92: Danmarks Statistik: *Kvinder og mænd i 100 år – fra lige valgret mod ligestilling*, 2015, s. 38.
- s. 92: Gennemgangen af revselsesrettens afskaffelse bygger på Anette Faye Jacobsen: "Børnekonventionen i Danmark. Barnet mellem forældre og stat" i *Barn*, nr. 3-4, Norsk Senter for Barneforskning 2019, s. 43.
- s. 92: De to ordførere er resumeret fra *Folketingstidende* 1998-97, hhv. sp. 7957 og sp. 7960-7961.
- s. 93: Faye Jacobsen 2019, s. 49-50.
- s. 93: "Omgængelse mod Naturen" var forbudt efter Almindelig borgerlig Straffelov, § 177.
- s. 93: Wilhelm von Rosen: "Denmark 1866-1976: From Sodomy to Modernity" i Jens Rydström & Kati Mustola (red.): *Criminally Queer. Homosexuality and Criminal Law in Scandinavia 1842-1999*. Aksant 2007, s. 72.
- s. 94: Jacobsen 2019.
- s. 94: <http://en-udenrigsanalyse.dk/?p=2530>
- s. 96: <https://violenceagainstchildren.un.org/content/homepage>
- s. 96: <https://endcorporalpunishment.org/>
- s. 96: Denne historiske tradition problematiseres også af Nina Koefoed: "Demokrati og medborgerskab. Sociale og kønspolitiske strategier i debatten om den almindelige kommunale valgret 1886-1908" i *Fortid og Nutid*, nr. 4, 2008, s. 251-278. En fremstilling, hvor tyendets valgrettigheder har en central plads, er Pia Fris Laneth: *1915. Da kvinder og tyende blev borgere*. Gyldendal 2015.
- s. 96: I tysk historieskrivning har den indflydelsesrige begrebs- og socialhistoriker Otto Brunner beskrevet husholdningen og husøkonomien ('das ganze Haus') som en grundlæggende social formation i alle bonde- og bonde-adels-kulturer. Men i Vesteuropa har den tillige nydt særlig status, som et frirum i lovgivningen, mener Brunner, hvor husherren var tillagt vidtgående hustugtsbeføjelser og (lokal) politisk myndighed, se Brunner 1968, s. 103-27. På svensk har Anna Hansen bidraget med afhandlingen: *Ordnade hushåll. Genus och kontroll i Jämtland under 1600-tallet*. Uppsala Universitet 2006.

s. 96: Et eksempel er det store jubilæumsskrift ved redaktør Ditlev Tamm, se Tamm 1983. Her er husstanden ikke behandlet, på trods af, at den er tema for en egen "bog" i Danske Lov. Kvinders rettigheder er i øvrigt heller ikke behandlet ud over en enkelt side i Ole Degns kapitel "Stænder og socialgrupper i Danske Lov", s. 62. Der er derimod et helt kapitel om dyr af Anders Vinding Kruse, "Danske Lovs ansvarsregler om dyr, set i et fremtidsperspektiv".

s. 97: Til begrebshistorien findes det inspirerende leksikon *Geschichtliche Grundbegriffe*. Klett-Cotta Verlag 1972-1997, som giver fantastiske perspektiver på, hvordan ord og nøglebegreber ændrer betydning, der afspejler bevidstheds- og samfundsændringer på mange niveauer.

s. 97: Se Faye Jacobsen 2008, s. 85-87 og s. 120-121.